

58-59
RECERQUES

ASSOCIACIÓ RECERQUES

JUNTA DIRECTIVA / EXECUTIVE COMMITTEE

Josep Fontana (Universitat Pompeu Fabra), Ramon Garrabou (Universitat Autònoma de Barcelona), Conxita Mir (Universitat de Lleida), Borja de Riquer (Universitat Autònoma de Barcelona), Pedro Ruiz Torres (Universitat de València), Àngels Solà (Universitat de Barcelona), Carles Sudrià (Universitat de Barcelona), Jaume Torras (Universitat Pompeu Fabra) i Xavier Torres (Universitat de Girona)

SECRETARIA / ADMINISTRATION

Andreu Ginés i Sànchez

REVISTA RECERQUES. HISTÒRIA, ECONOMIA, CULTURA

CONSELL DE REDACCIÓ / EDITORIAL BOARD

Cristina Borderías (Universitat de Barcelona), Jordi Catalan (Universitat de Barcelona), Montserrat Duch (Universitat Rovira i Virgili), Josep M. Fradera (Universitat Pompeu Fabra), Antoni Furió (Universitat de València), Jesús Millán (Universitat de València), Carme Molinero (Universitat Autònoma de Barcelona), Josep Pujol (Universitat Autònoma de Barcelona), Mercè Renom (Universitat de Barcelona) i Eva Serra (Universitat de Barcelona)

RECERQUES. Història, Economia, Cultura és una revista catalana d'història (ISSN 0210-380X) fundada el 1970 per Josep Fontana, Ramon Garrabou, Josep Termes, Ernest Lluch i Joaquim Molas. Des dels seus inicis en plena Dictadura franquista, *RECERQUES* ha procurat situar-se com a una revista que fomenta un coneixement innovador, plural i crític. *RECERQUES* és actualment la publicació de l'Associació Recerques, constituïda el 1996, amb la finalitat, entre altres, de difondre la recerca científica en el camp de les ciències socials i humanes. Per associar-s'hi, per a intercanvis i per a altra informació: revista.recerques@upf.edu. Des del 2004, el Servei de Publicacions de la Universitat de València se n'encarrega de l'edició i la distribució. Per subscriure-s'hi i altra informació: <http://puv.uv.es>.

RECERQUES és una revista semestral i el tiratge de cada número és de 500 exemplars.

Els articles que es publiquen en aquesta revista han estat sotmesos a avaluació externa i consten a les bases de dades ISOC, PIO, Latindex, Raco, Regesta-Imperii, Dialnet i RISO.

L'elaboració d'aquesta obra ha rebut el suport del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del Departament de la Vicepresidència

**Generalitat
de Catalunya**

Administració: Associació Recerques. Història, Economia, Cultura Apartat de Correus 602-08080 Barcelona
revista.recerques@upf.edu

Edició i distribució: Publicacions de la Universitat de València Arts Gràfiques, 13-46010 València
<http://puv.uv.es>

ISSN: 0210-380X Dipòsit legal: 29338-1979

Impressió: Impremta Lluís Palacios, Sueca

58-59
RECERQUES

Sumari/Contents

<i>Retrats de família (nacional): discursos de gènere i de nació en les cultures liberals espanyoles de la primera meitat del segle XIX (1808-1850)</i> (National) family portraits: gender and nation discourses in Spanish Liberalism in the first half of the nineteenth century (1808-1850) per Xavier Andreu Miralles	5
<i>Harmonia en la discòrdia? Reflexions al voltant de la cultura política democràtico-republicana a Espanya, 1840-1868</i> Harmony in discord? Some thoughts on the Democratic-Republican political culture in Spain, 1840-1868 per Florencia Peyrou	31
<i>La col·lecció com a discurs: una lectura de la secció de publicacions periòdiques de les biblioteques populars de la Mancomunitat de Catalunya</i> The library holding as discourse: reading into the journals sections of the public libraries of the Mancomunitat de Catalunya per Jordi Llobet Domènech	59
<i>La intervenció de la Internacional Comunista a Catalunya durant la fase final de la Guerra Civil</i> The intervention of the Comintern in Catalonia during the last phase of the Spanish Civil War per Josep Puigsech Farràs	75
<i>On comença l'Àfrica? Diverses cares de l'africanisme franquista</i> Where does Africa begin? The various faces of Francoist African policy per David Parra Monserrat	99
<i>Entre el «dret de fuga» i la «invasió pacífica»: prejudicis, polítiques i realitats de la immigració a Catalunya durant el franquisme</i> Between the «right to escape» and the «peaceful invasion»: assumptions, policies and realities of immigration into Catalonia during the Franco era per Martí Marín	127

<i>El creixement de l'economia turística a les Illes Balears, 1970-2008</i> The growth of the tourism industry in the Balearic Islands, 1970-2008 per Carles Manera	151
---	-----

DEBATS I NOTES

<i>Almirall i el nacionalisme català d'esquerra. Resposta a Josep Pich i Mitjana i a David Martínez Fiol</i> Almirall and left-wing Catalan Nationalism. A reply to Josep Pich i Mitjana and to David Martínez Fiol per Joan-Lluís Marfany	195
--	-----

RESSENYES

Isaïes Blesa Duet: <i>Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808</i> , per Tomàs Peris Albentosa	209
Carmen Garcia Monerris: <i>La Corona contra la Historia. José Canga Argüelles y la reforma del Real Patrimonio valenciano</i> , per Eva Serra i Puig	212
Cristina Borderías, (ed.): <i>Género y políticas del trabajo en España 1836-1936</i> , per Inmaculada Blasco Herranz	217
Gloria Sanz Lafuente: <i>En el campo conservador. Organización y movilización de propietarios agrarios en Aragón, 1880-1930</i> , per Jordi Planas	223
Jordi Planas Maresma: <i>Els propietaris i l'associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)</i> , per Jordi Pomés	225
Josep Pich i Mitjana: <i>Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall i Llozer (1841-1904)</i> , per Pere Pascual i Domènech	228
Ramon Serrano Balasch: <i>Encuentros republicanos. Conversaciones sobre el legado de la Segunda República y sus valores</i> , per Josep Serrano Daura . .	234
Carme Molinero i Pere Ysàs: <i>La anatomia del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977</i> , per Andreu Ginés i Sánchez	236
Xavier Domènech Sampere: <i>Temps d'interseccions. La Joventut Comunista a Catalunya (1970-1980)</i> , per Sergio Rodríguez Tejada	243

Retrats de família (nacional): discursos de gènere i de nació en les cultures liberals espanyoles de la primera meitat del segle XIX (1808-1850)

(National) family portraits: gender and nation discourses in Spanish Liberalism in the first half of the nineteenth century (1808-1850)

per Xavier Andreu Miralles*

RESUM:

Aquest article assenyalava la importància d'estudiar el procés de construcció de la identitat nacional espanyola en relació amb d'altres identitats, especialment les de gènere. Per fer-ho, s'analitzen algunes de les diverses formes com ambdues s'entrellaçaren en els discursos dels liberalismes espanyols (especialment en els artístics i els literaris) de la primera meitat del segle XIX.

PARAULES CLAU:

Nació, gènere, liberalismes, literatura, Espanya (1808-1850)

ABSTRACT:

This paper emphasizes the importance of the study of gender relations for the knowledge of the Spanish nation-building processes. The author deals with some of the different ways as nation and gender were interconnected in the Spanish liberal discourses (specially artistic and literary ones) during the first half of the nineteenth-century.

KEYWORDS:

Nation, gender, liberalisms, literature, Spain (1808-1850)

Des de fa unes dècades, els debats internacionals sobre les identitats han obert nous camps de reflexió que parteixen del fet que són històricament construïdes. Els subjectes històrics que s'identifiquen amb una classe, una nació o qualsevol altre grup humà determinat, i que actuen en el seu nom, no ho fan de forma mecànica. Tot el contrari, per entendre el seu comportament històric (l'*agency*) cal explicar i comprendre les formes com s'entenen a ells mateixos i al seu món i intentar reconstruir quin és el sentit que donen a les seues experiències. En el cas de les identitats nacionals, ja pocs mantenen avui que siguem fenòmens objectius, sinó que s'accepta que són culturalment construïdes, que són «comunitats imaginades», emprant l'afortunada expressió encunyada per

* L'autor participa del projecte d'investigació «Culturas políticas y representaciones narrativas: la identidad nacional española como espacio de conflicto discursivo» (HUM2005-03741). Agraïsc els comentaris a una versió prèvia del text de Ferran Archilés, Jesús Millán i Maria Cruz Romeo.

Benedict Anderson. Les fidelitats, les emocions i els sacrificis que susciten no són ni molt menys *naturals*.¹

S'ha insistit també recentment, en l'àmbit especialitzat (sobretot l'anglosaxó), en la necessitat d'estudiar com són construïdes discursivament les identitats nacionals en relació amb altres identitats. La historiografia feminista, clau en el debat internacional de les últimes dècades sobre la formació històrica de les relacions de poder en la societat, també ha estat, en aquest sentit, molt important. Com assenyala Anne McClintock, les nacions es basteixen des del principi sobre la base d'una diferenciació de gènere i no poden ser enteses sense una teoria del poder que tinga en compte aquest fenomen.²

Les nacions modernes foren imaginades des de primera hora mitjançant metàfores familiars. Unes metàfores que feren comprensible (i «visible») un fet abstracte com era la nació a aquells a qui es demanava que mantingueren cap a ella una relació afectiva superior a qualsevol altra.³ L'ús d'un determinat tipus de família com a metàfora de la comunitat política no era nou. Fins al segle XVIII, la relació entre rei i súbdits havia estat representada com la pròpia del «pare» que vetllava pel benestar i la felicitat dels seus «fills». A les darreres dècades del segle, els mateixos autors que plantejaren noves formes d'entendre l'individu, la família i la relació entre els sexes, como ara Rousseau, foren també figures clau en la teorització de la nació i la política modernes.⁴ Durant la Revolució Francesa, la nova forma de pensar la família i d'imaginar la nació s'imposaren i es retroalimentaren. La nació fou entesa ara com un agregat de famílies, cadascuna de les quals estava encapçalada per un home que es trobava en igualtat de condicions (en deures i drets, com a ciutadà) amb els altres. La «fraternitat» entre els germans de la «mare pàtria» esdevingué un dels conceptes revolucionaris fona-

1. B. ANDERSON, *Comunitats imaginades: reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, València, Afers - Universitat de València, 2005 [1983]. Una reflexió crítica sobre l'obra d'Anderson a J. CULLER i Ph. CHEAH, *Grounds of Comparison: Around the Work of Benedict Anderson*, Londres, Routledge, 2003. El pas d'una història social de les nacions a una altra de cultural a la introducció de G. ELEY i R. G. SUNY (eds.), *Becoming National: A Reader*, Nova York, Oxford University Press, 1996, pp. 3-38. Un balanç recent a Ü. OZKIRIMLI, *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*, Nova York, Palgrave, 2005.

2. A. MCCLINTOCK, «No Longer in a Future Heaven. Nationalism, Gender and Race», *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, Nova York i Londres, Routledge, 1995, 352-389; C. HALL, K. MCCLELLAND i J. RENDALL, *Defining the Victorian Nation: Class, Race, Gender and the British Reform Act of 1867*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000; I. BLOM, K. HAGEMANN i C. HALL (eds.), *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford i Nova York, Berg, 2000.

3. J. B. LANDES, *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Nova York, Cornell University Press, 2001.

4. Vegeu R. REID, *Families in Jeopardy. Regulating the Social Body in France, 1750-1910*, Berkeley, California University Press, 1993; I. PORCIANI, «Famiglia e nazione nel lungo Ottocento», PORCIANI (ed.), *Famiglia e nazione nel lungo Ottocento italiano. Modelli, strategie, reti di relazioni*, Roma, Viella, 2006, 15-53.

mentals.⁵ Una narrativa radicalment igualitària per als homes, però que es fundava sobre la prèvia subordinació de la resta dels membres de la nova unitat familiar.⁶ La construcció de les nacions modernes i de les modernes formes de relacionar-se els sexes anaren, així, de la mà.

La figuració de la nació com una família, i l'atribució als seus membres de funcions diferenciades al si de la comunitat, permetia també superar la paradoxa temporal inherent a les narratives nacionals modernes: d'una banda, són concebudes com a immanents, ancorades en el passat, com a comunitats d'origens immemorials (situades fora del temps); d'altra banda, són percebudes dins d'una línia temporal determinada que s'aboca cap al futur i la modernitat. La idea de «família» permeté superar la disjuntiva: les dones eren presentades com les portadores, des de la llar, de les tradicions nacionals (immòbils i naturals), mentre els homes esdevenien agents progressistes de la modernitat nacional (situada a dins de la història i política).⁷ D'ací es derivava una doble lògica: la sobirania popular i l'expansió de la ciutadania masculina, d'una banda; la reafirmació dels valors culturals autèntics (femenins) de l'altra.⁸

Amb tot, els diversos discursos nacionalistes entengueren de formes també diverses eixa relació i ambigüitat. A l'espai públic entraren en discussió múltiples projectes polítics que derivaven de formes diferents d'entendre la *nació* i que implicaven formes igualment diferents d'entendre les relacions de gènere en la societat.⁹ En un text ja clàssic, Nira Yuval-Davies i Floya Anthias van plantejar tot un seguit de maneres a través de les quals les dones participaren (i participen) en

5. L. HUNT, *The Family Romance of the French Revolution*, Londres, Routledge, 1992.

6. Així mateix, al temps que es presentava la subordinació de la dona a l'home (i del xiquet a l'adult) com un fenomen *natural* i desitjable al si de la unitat domèstica, les jerarquies a dins de la nació eren també presentades emprant termes familiars que naturalitzaven les diferències socials existents al seu si. El trop familiar oferia una figura *natural* que sancionava una *jerarquia* nacional a dins d'una suposada *unitat* orgànica d'interessos; MCCLINTOCK, «No Longer...».

7. MCCLINTOCK, «No Longer...»; T. CUSACK, «Janus and Gender: Women and the Nation's Backward Look», *Nations and Nationalism* 6-4, 2000, 541-561. També S. WENK, «Gendered Representations of the Nation's Past and Future», BLOM, HAGEMANN i HALL, *Gendered Nations...*, 63-79; B. ANDERSON, «The Goodness of Nations», P. VEER i H. LEHMANN (eds.), *Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, Princeton, Princeton University Press, 1999, 197-203.

8. Sovint, fou aquesta ambigüitat la que justificà l'exclusió de les dones de la ciutadania plena; D. KANDIYOTI, «Identity and its Discontents: Women and the Nation», *Millennium* 20, 1991, 429-443. D'altra banda, açò qüestiona des de la seua base les teories que estableixen una distinció entre nacions «cíviques» i «culturals», vegeu G. SLUGA, «Identity, Gender, and the History of European Nations and Nationalisms», *Nations and Nationalism* 4-1, 1998, 87-111.

9. BLOM, HAGEMANN i HALL, *Gendered Nations...* Tot un seguit d'estudis recents, que prenen com a base l'obra pionera de Georges L. Mosse, han insistit en la necessitat d'analitzar també les diverses formes de masculinitat que prescriuen els discursos nacionalistes; G. L. MOSSE, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, Madison, WI, University of Wisconsin Press, 1985; R. W. CONNELL, *Masculinities*, Cambridge, Polity Press, 1995; J. NAGEL, «Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations», *Ethnic and Racial Studies* 21-2, 1998, 242-269.

la construcció de les nacions modernes.¹⁰ A grans trets, podem distingir tres categories generals: com a participants directes en els projectes i en els moviments nacionalistes; com a significadores simbòliques i marcadors dels límits de la nació; com a reproductores (culturals, biològiques i ideològiques) de la comunitat nacional.

Sobre tots aquests àmbits de presència femenina en la nació reflexionaren els liberals europeus de la primera meitat del segle XIX. La «qüestió de la dona» fou també una «qüestió nacional». També en el cas espanyol. Des de fa ja més d'una dècada, una nova història social i política ha anat situant el(s) liberalisme(s) espanyol(s) dins del seu context europeu. Avui en dia coneixem molt millor la transcendència i abast de la revolució liberal, les transformacions socials i polítiques que l'acompanyaren, així com el perfil de les diverses cultures polítiques liberals (i antiliberals) que s'anaren conformant tot al llarg del procés revolucionari i més enllà.¹¹ D'altra banda, comencem també a conèixer millor com s'imaginà la nació des d'alguns dels primers projectes liberals.¹² No obstant això, la reflexió sobre com les formes de pensar Espanya han estat mediatitzades pels discursos de gènere és ben escassa entre la historiografia especialitzada i, quan s'hi troba, normalment, el seu paper sol ser marginal,¹³ la

10. N. YUVAL-DAVIES i F. ANTHIAS, *Woman-Nation-State*, Londres, Macmillan, 1989. La primera d'aquests autors desenvolupà posteriorment alguns dels seus plantejaments a *Gender and Nation*, Londres, Sage, 1997.

11. Vegeu, I. BURDIEL, «Myths of Failure, Myths of Success: New Perspectives on Nineteenth-Century Spanish Liberalism», *Journal of Modern History* 70, 1998, 892-912; J. MILLÁN i M. C. ROMEO, «Was the Liberal Revolution important to Modern Spain? Political Cultures and Citizenship in Spanish History», *Social History* 29-3, 2004, 284-300.

12. J. M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida: patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992; J. M. PORTILLO, *Revolución de nación: orígenes de la cultura constitucional en España, 1780-1812*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2000; J. ÁLVAREZ JUNCO, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001; M. C. ROMEO i I. SAZ (coords.), *Construir Espanya al segle XIX, Afers* 48, 2004; C. FORCADELL i M. C. ROMEO (eds.), *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006.

13. Amb l'excepció, per a un període posterior i des de plantejaments diferents dels d'aquest treball, de D. BUSSY-GENEVOIS, «La construcción de la identidad femenina en la España contemporánea: nación y género», C. FORCADELL i A. SABIO (coords.), *Las escalas del pasado. III Congreso de Historia Local de Aragón*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2005, 89-98. També, des de la crítica literària, R. JOHNSON, *Gender and Nation in the Spanish Modernist Novel*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2003. Com fa notar aquesta autora, obres tan importants en l'estudi del nacionalisme espanyol del segle XIX com *Mater dolorosa*, de José Álvarez Junco, no tenen quasi en compte el gènere; p. 13. Per la seua part, i a la vegada, la nació ha estat absent en la història del gènere que ha crescut també considerablement en les darreres dècades a Espanya. En bona mesura, perquè generalment ha rebut, també, una influència molt parcial, tardana i desigual de l'anomenat «tomb lingüístic» o «nova història cultural», que ha estat el que ha posat en relleu la necessitat d'entendre el gènere no com una categoria complementària, sinó com una d'anàlítica que travessa la resta i que ens obliga a reescriure la història i els seus marcs analítics i interpretatius; J. W. SCOTT, *Gender and the Politics of History*, Nova York, Columbia University Press, 1988. Un balanç sobre la influència d'aquestes

qual cosa sobta si es té en compte que en la darrera dècada, en la historiografia espanyola s'ha anat produint també una ingent bibliografia sobre les identitats nacionals que ha partit, generalment, de l'acceptació que, com la resta, la nació espanyola és, també, una «comunitat imaginada», moderna i construïda.¹⁴

Malgrat acceptar aquesta premissa, però, el debat a Espanya ha girat majorment al voltant de la discussió sobre l'aprofundiment social d'aquesta identitat nacional; s'ha centrat en l'anomenada «tesi de la dèbil nacionalització».¹⁵ Més enllà d'aquest debat, però, cal també centrar l'atenció en altres problemes, com ara analitzar amb més cura els canviants perfils d'uns discursos nacionals en què es posa de manifest que la nació es troba en contínua discussió, que s'intenten fixar una i altra vegada els seus límits¹⁶ i que en el seu nom s'interpel·la uns subjectes als quals es demana uns comportaments determinats. Perquè afirmar que la nació és una «comunitat imaginada» no vol dir afirmar que no té efectes molt «reals» sobre aquells que són interpel·lats com als seus membres. Els múltiples discursos vuitcentistes de la nació espanyola podien obrir el camí per demanar i obtenir tot un seguit de drets (des de l'exigència de la fi dels privilegis i la igualtat davant la llei, fins al sufragi universal o la demanda que l'estat *nacional* tingués com a principal objectiu el benestar dels seus ciutadans), però també exigien una sèrie de compromisos i sacrificis, la vida mateixa si calgués.

En les línies que segueixen em propose esbossar algunes de les formes diverses en què gènere i nació s'entrellaçaren en els discursos liberals de la primera meitat del segle XIX.¹⁷ Intentaré fer-ne una aproximació a partir d'uns materials, artístics i literaris, que com s'ha demostrat en els darrers anys són especialment apropiats per conèixer els discursos sobre la nació i sobre la feminitat i la masculinitat.¹⁸ Eren fonamentalment aquests tipus de materials els que

---

noves tendències en la historiografia espanyola del gènere a M. BURGUERA, «La influencia de Joan Scott en la historia contemporánea de España: historia social, género y "giro lingüístico"», C. BORDERÍAS (COORD.), *Joan Scott y las políticas de la historia*, Barcelona, Icaria, 2006, 179-211.

14. Un balanç historiogràfic recent per al segle XIX a F. MOLINA, «Modernidad e identidad nacional. El nacionalismo español del siglo XIX y su historiografía», *Historia social* 52, 2005, 147-171.

15. Vegeu al voltant de la tesi i de la seua discussió, M. MARTÍ i F. ARCHILÉS, «Una nació fracassada? La construcció de la identitat nacional espanyola en el llarg segle XIX», *Recerques* 51, 2005, 141-163.

16. Vegeu H. K. BHABHA (ed.), *Nation and Narration*, Londres, Routledge, 1990.

17. Formes de pensar la nació i el gènere que es trobaven completament imbricades; la divisió en seccions que segueix respon més a raons analítiques que conceptuals.

18. N. ARMSTRONG, *Deseo y ficción doméstica. Una historia política de la novela*, Madrid, Cátedra, 1991 i *How the Novel Thinks. The Limits of Individualism from 1719-1900*, Nova York, Columbia University Press, 2005; D. SOMMER, *Foundational Fictions: the National Romances of Latin America*, Berkeley, University of California Press, 1993.; I. BURDIÉL i J. SERNA, *Literatura e historia cultural o ¿por qué los historiadores deberían leer novelas?*, València, Episteme, 1996; G. CUBITT, *Imagining Nations*, Manchester, Manchester University Press, 1998; J. CULLER, «Anderson and the Novel», *Grounds of...*, 29-52; CUSACK i S. BHREATHNACH-LYNCH (eds.), *Art, Nation and Gender. Ethnic Landscapes, Myths and Mother-Figures*, Aldershot, Ashgate, 2003.

servien per imaginar la nació i, també, per mostrar els models de relacionar-se els sexes que eren temuts o desitjats.¹⁹ La importància de les produccions culturals artístiques és evident pel que fa al primer apartat que vull tractar (i en aquest les empraré fonamentalment), el que fa referència a la vessant de gènere existent en la forma de representar simbòlicament la nació espanyola. Per la seua banda, crec que la literatura ens permet aproximar-nos a com era la nació dels liberals, a com l'entenien i la imaginaven. En drames, novel·les i poemes de tot tipus, fou representada com una gran família en la qual homes i dones devien acomplir funcions *naturalment* diferenciades. També pot servir-nos per contrastar formes diverses, des del liberalisme, d'entendre eixes funcions, així com per plantejar fins a quin punt podien o no ser assumides, interioritzades, pels subjectes històrics. En tot cas, no pretenc fer ací una anàlisi exhaustiva dels múltiples materials que ens presenta la naixent esfera pública liberal, sinó només alguns que poden ser especialment significatius. Més que presentar un resultat tancat, m'interessa assenyalar vies possibles d'estudi per al futur.

Figures de nació

De les representacions femenines europees de la nació, la més coneguda i millor estudiada ha estat la francesa Marianne, que prompte quedà associada a un republicanisme que intentava trencar radicalment amb la tradició simbòlica associada a la monarquia.²⁰ No hauria estat el mateix, pel que sembla, en el cas espanyol, almenys durant el període que ací ens ocupa, tot i que tampoc comptem amb suficients estudis per afirmar-ho amb certesa.²¹ No obstant això, no és la Marianne l'únic model femení que utilitzaren els liberalismes europeus per a

19. Fins i tot els que pretenien ser més «teòrics», com ara l'interessant obra de J. F. SINÉRIZ, *Nuevo plan de gobierno económico doméstico, en el cual se dan lecciones para vivir sin empeñarse*, Madrid, Imp. de D. Leonardo Núñez, 1831, en la qual, mitjançant diàlegs i històries fictícies que tenien com a protagonista el benefactor Don Severo, s'explicava com devien governar-se domèsticament les famílies.

20. M. Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789*, París, Flammarion, 1979. Tot i que actualment s'està qüestionant, també per a França, la possible sobrevaloració d'aquesta figura i s'atorga més importància a la utilització de símbols locals en la construcció de la identitat nacional; vegeu S. GERSON, *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*, Nova York, Ithaca, 2003.

21. Sí que disposem d'alguns estudis per a etapes posteriors; J. F. FUENTES, «Iconografía de la idea de España en la segunda mitad del siglo XIX», *Cercles. Revista d'Història Cultural* 5, 2002, 7-25, i «La idea de España en la iconografía de la derecha española», *Claves de razón práctica* 140, 2004, 74-80; M. A. OROBON, «Marianne y España: la identidad nacional en la primera república española», *Historia y política* 13, 2005, 79-98; D. BUSSY-GENEVOIS, «Les visages féminins de l'Espagne ou la représentation introuvable», M. C. HOOCK-DEMARLE (dir.), *Femmes, Nations, Europe*, París, CERIC, 1995, 25-36.

representar el seu país.²² A Espanya tot fa pensar que no hi hagué a la primera meitat del segle XIX una única figura femenina que simbolitzés la nació, si bé les existents compartien una base comuna: la matrona amb el lleó (el poble espanyol) als peus. Al·legoria de la monarquia absoluta, aquesta imatge fou «nacionalitzada» pels liberals (que així incidien en la continuïtat històrica amb aquella) amb la introducció d'un seguit d'elements nous, per exemple, el text constitucional, per identificar i legitimar a una nació de la que es volia accentuar la seua historicitat.²³

Immediatament després dels alçaments populars de maig de 1808, proliferà a tota Espanya un nou gènere pictòric i escultòric: el patriòtic.²⁴ Més enllà de l'obra ben coneguda de Francisco de Goya,²⁵ tot un seguit d'artistes liberals pintaren una nació en armes que resistia patriòticament l'invasor i defensava la seua llibertat. L'ús d'aquests motius en tot un seguit d'estampes i de gravats (molts d'ells caricaturescos) sembla que fou abundant i que tingué una àmplia difusió. Tot i que no comptem amb estudis quantitius, tot fa pensar que la nació espanyola fou representada per primera vegada, per dir-ho d'alguna forma, en sèrie i per a tots. Caldria aprofundir en l'estudi d'uns materials que han estat poc treballats pels historiadors de la construcció de la identitat nacional espanyola. Potser perquè han menystingut mecanismes nacionalitzadors que es troben al marge de l'acció governamental. No només perquè podrien servir-nos d'indicadors del grau d'aprofundiment social d'aquesta identitat, sinó perquè ens ajudarien a entendre millor com fou imaginada la nació espanyola en un moment tan transcendental. El que sembla clar és que ho fou, des del principi, emprant metàfores de gènere i de la família que la feien comprensible a tothom i que situaven la fidelitat i l'estima que se li devien per damunt de qualsevol altra.

Amb un paisatge de ruïnes al fons, una dona jove i ben plantada és bruscaament alçada de terra per un cuirasser francès que mira fixament els espectadors del llenç. Aquest és el motiu d'*El Rapte*, obra del pintor liberal valencià Asensi Julià, inspirat en i durant la Guerra de la Independència. L'al·legoria política és clara: França ataca i pren injustament la nació veïna, que es troba indefensa, fent

22. K. HAGEMANN, «Gendered Images of the German Nation: the Romantic Painter Friedrich Kersting and the Patriotic-National Discourse during the Wars of Liberation», *Nations and Nationalism* 12-4, 2006, 653-679; HOOCK-DEMARLE (dir.), *Femmes, Nations...*, 12-59.

23. No tracte ací les representacions femenines religioses d'Espanya (com ara la Verge del Pilar). Tot i que no crec que siguin, necessàriament, antiliberals (donat el caràcter eminentment catòlic i religiós del primer liberalisme espanyol), es fan difícils d'interpretar i deriven, crec, de tradicions diferents a les que ací m'ocupen.

24. J. VEGA, «Imágenes para un cambio de siglo», J. ÁLVAREZ BARRIENTOS (ed.), *Se hicieron literatos para ser políticos: cultura y política en la España de Carlos IV y Fernando VII*, Cadix, Biblioteca Nueva, 2004, 83-129.

25. La presència de dones en els *Desastres de la guerra* de Goya és abundant. Apareixen habitualment com a víctimes dels francesos (com ara a «No quieren» o «¡Madre infeliz!»), però també com a figures heroïques («Las mugeres dan valor», «¡Qué valor!»), tot i que d'una heroïcitat que de vegades fa fredar al mateix autor («Y son fieras»).

ús d'una força bruta desproporcionada. Malgrat això, s'intueix la prompta arribada d'un protagonista que parará els peus al francès: la dona (que alça el braç i mira cap a un costat) sembla estar reclamant l'ajuda d'algú que no hi és a la pintura. Potser no és massa arriscat pensar qui és eixa figura absent: els seus parents. La simbolització femenina de la nació espanyola sembla clara. La voluntat d'agitació política del quadre, també: Espanya està sent atacada i reclama l'ajuda d'uns fills que segur no restaran impassibles a tanta injustícia i a l'esguard desafiant del soldat francès.

Figures com les del quadre d'Asensi Julià admetien diverses variacions. Les al·legories liberals de les ciutats (generalment matrones clàssiques) podien esdevenir encarnacions de la nació espanyola des de la seua dimensió local, de forma que no entraven en contradicció amb aquella, sinó que eren una mena de complement.²⁶ En altres casos, heroïnes liberals com Agustina Saragossa o Mariana Pineda eren representades amb atributs que les nacionalitzaven i les convertien en una mena de transsumptes de la mare pàtria. Altra figura femenina sobre la que s'ha insistit és la *mater dolorosa*, una forma crítica i radical d'insistir en l'estat decadent en què es trobava la pàtria i d'acusar de la seua decrepitud els mals polítics que la governaven.²⁷

Caldria també tenir en compte la importància que des dels anys 1830 tingué en l'univers liberal el mite de la futura Isabel II. La imatge de la «reina niña» podia ser nacionalitzada: ser presentada amb els trets propis de la mare virtuosa i abnegada de la pàtria.²⁸ O bé, associar-se directament amb una figura femenina de la pàtria: l'element central dels frescs de la volta del Saló de Sessions del Congrés dels Diputats, pintats per Carlos Luis Ribera entre 1850 i 1853, representa la reina Isabel asseguda al tron, rodejada dels grans herois i prohoms de la història espanyola i flanquejada a la seua dreta per una dona vestida de blanc (Espanya) que du la bandera nacional i l'ajuda a sostenir el text constitucional.

Tot i que no tots compartiren, segurament, eixa voluntat d'identificar la reina amb la nació, sí que sembla que acabaren tots legitimant l'última emprant la imatgeria monàrquica prèvia al tall revolucionari liberal. El 1854, el republicà Wenceslao Ayguals de Izco obria la primera pàgina de la seua recopilació apolo-

26. Així al quadre *València declara la guerra a Napoleón* (1810), de Vicente Castelló.

27. És coneguda la seua representació a través del gravat aparegut l'1 de gener de 1837 al periòdic radical *El Sancho Gobernador* «España, crucificada, torturada y saqueada...» que reproduïx José Álvarez Junco en la portada del seu llibre *Mater dolorosa*. Contràriament a la interpretació que fa aquest autor, no crec que l'estens ús d'eixa figura al segle XIX indique un *dèficit* de nacionalització, sinó en qualsevol cas una forma diferent (més crítica i dolent, si es vol) d'entendre eixa nació espanyola, l'existència de la qual no es posa en discussió; vegeu ÁLVAREZ JUNCO, «El nacionalismo en España: símbolos y fiestas», M. RIDOLFI (ed.), *Rituali civili. Storie nazionali e memorie pubbliche nell'Europa contemporanea*, Roma, Gangemi, 2006, 73-86.

28. Com passà amb la reina Victòria d'Anglaterra; I. BURDIEL, «Isabel II: un perfil inacabado», *Ayer* 29, 1998, 187-216. Per al mite liberal de la reina, C. TARRAZONA, *La utopía de un liberalismo postrevolucionario. El conservadurismo conciliador valenciano, 1843-1854*, València, PUV, 2002, 100-115; i I. BURDIEL, *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*, Madrid, Espasa, 2004.

gètica *España laureada* amb la coneguda figura (d'origen monàrquic) de la matrona amb el lleó als peus, a la qual se li sumava en primer plànol el text constitucional. Siga com siga, el que sembla clar és que les diverses cultures polítiques liberals feren seua aquesta forma femenina de representar Espanya i aconseguiren socialitzar-la, especialment mitjançant la seua incorporació a la premsa gràfica a partir de la dècada dels anys 1830.²⁹

Però més enllà d'aquesta funció simbòlica, els discursos nacionals del liberalisme atribuïen altres funcions cabdals a les dones espanyoles en la nova societat que estaven erigint.

Participa dels moviments liberals

Durant anys, la historiografia feminista posà en relleu com el discurs liberal marginà les dones d'un espai públic que esdevingué únicament masculí. Nombrosos estudis subratllaren com foren excloses de l'àmbit de la política en base a una concepció liberal patriarcal de la societat: la de la divisió en dues esferes (pública/privada) dicotòmiques i irreconciliables. Insistiren en els mecanismes a través dels quals les dones foren minoritzades i intentaren reivindicar les lluites (i derrotes) d'aquelles que s'hi resistiren. Tot i que contribuïren, sens cap dubte, a fer «visibles» unes dones que semblaven haver estat fins eixe moment al marge de la història, allò cert és que aquestes aproximacions simplificaven enormement el paper de les dones com a subjectes històrics. Estudis posteriors, des de posicions menys victimistes, reconstruïren les diverses experiències de les dones (una «cultura de les dones» pròpia) i dignificaren el paper d'aquelles que, sense oposar-se directament al discurs patriarcal, es van saber crear un espai propi des de la privacitat a la qual les condemnava. Els treballs més recents, però, apunten a anar més enllà i destaquen que el que cal superar és una concepció que manté la dicotomia públic/privat (i les altres distincions binàries que se li associen) i que tendeix a convertir la història del gènere en una història de la vida privada (la pròpia de les dones) enfront d'una història oficial i política (la dels homes).³⁰ En aquest apartat i en els següents, plantejaré com els discursos liberals sobre la nació i el gènere a l'Espanya de la primera meitat del segle XIX s'entrellaçaren de formes diverses, prescrivint models de conducta diferenciats per a homes i dones, però obrint també espais possibles per a la participació de les últimes en l'esfera pública.³¹

29. FUENTES, «Iconografía de...».

30. Vegeu, per exemple, G. BOCK, «Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History», K. OFFEN, R. R. PIERSON i J. RENDALL (eds.), *Writing Women's History: International Perspectives*, Bloomington, Indiana University Press, 1991, 1-23. Un intent d'aplicació d'aquestes noves perspectives al cas espanyol en V. L. ENDERS i P. B. RADCLIFF (eds.), *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*, Nova York, University of New York Press, 1999.

31. Només tractaré els discursos liberals sobre la nació i sobre la feminitat, tot i que no eren els únics existents, és clar, en el període que m'ocupa; vegeu N. ARESTI, «El ángel del

Des del mateix inici de la revolució liberal es discutí a l'esfera pública el desigual paper que en la nova societat devien de tenir homes i dones. Dels primers s'esperava sobretot que prengueren les armes i defensaren l'honor de la pàtria (la seua gran família). Qui no ho fera era mereixedor de burla i d'oprobri, el seu honor i la seua masculinitat eren posats en dubte. Alhora, qui mostrés que el seu compromís amb el seu país era absolut, podia exigir també ser reconegut com a ciutadà polític i subjecte de drets, en tant que membre d'una nació d'iguals. A la dona no se li demanava el mateix: el món de la política (i no diguem de la guerra) li estava prohibit per les seues insuficiències *naturals* (racionalment inferior, incapaç de moderar les seues passions, destinada a la llar i a cuidar dels seus fills).³²

Ara bé, sí que se li reconeixia una participació política indirecta. S'esperava, per exemple, que infongués l'esperit patriòtic entre els homes de la nació. Eixe és el tema central d'una de les tragèdies liberals més conegudes, *La viuda de Padilla*, escrita el 1813 per José Martínez de la Rosa. Mentre expira a tot arreu el moviment comuner castellà, només Toledo resisteix el despotisme i segueix defensant les llibertats de la pàtria. Tota esperança, però, sembla perduda i molts aconsellen cedir. Només la vídua del màrtir heroic és la que, en la tragèdia, es dirigeix al poble i li infon nous ànims, recordant-li el seu vincle de sang amb la pàtria i la llibertat.

*«Carlos triunfó: Castilla es ya su esclava.
Triunfó, mas no de mí; ceded vilmente,
mendigad la clemencia del monarca,
que una débil mujer hoy con su ejemplo
vuestra flaqueza insulta y su venganza.
No ofrecimos vencer, pero juramos
perecer con desnudo en la demanda
o alzarnos libres. ¿Lo olvidasteis? Tiempo
no es ya de recordar vuestra palabra:
quien duda entre los hierros y la muerte
no merece guardar la fe jurada.»³³*

---

hogar y sus demonios. Ciencia, religión y género en la España del siglo XIX», *Historia contemporánea* 21-2, 2000, 363-394.

32. Sobre l'exclusió política de la dona en el primer liberalisme, B. CLAVERO, «Cara oculta de la Constitución: sexo y trabajo», *Revista de las Cortes Generales* 10, 1987, 11-25; G. NIELFA, «La revolución liberal desde la perspectiva del género», *Ayer* 17, 1995, 103-120, i G. ESPIGADO, «Las mujeres en el nuevo marco político», I. MORANT (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina III. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, Madrid, Cátedra, 2006, 27-60. D'altra banda, passaren a ser dependents legals i jurídiques de pares i marits, vegeu C. ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, «La mujer en el discurso legal del liberalismo español», C. JAGOE, A. BLANCO i C. ENRÍQUEZ DE SALAMANCA (eds.), *La mujer en los discursos de género*, Barcelona, Icaria, 1998, 219-252.

33. J. MARTÍNEZ DE LA ROSA, *La viuda de Padilla*, ROMERO FERRER (ed.), *Las lágrimas de Melpómene*, Cádiz, Biblioteca de las Cortes de Cádiz, 2007, 199-275, 254.

Una «*débil mujer*» resistirà fins a la mort fent més gran la deshonra dels homes que es retrauen del seu deure.³⁴ I no només això, sinó que està disposada a oferir el «*tierno cuello*» del fill que la «*inhumana cuchilla*» del tirà ha deixat orfe. Actituds semblants sembla que prengueren, durant la guerra contra els francesos, dones com la duquessa de Villahermosa, qui no dubtà en oferir els seus fills en sacrifici a l'altar de la pàtria, animant-los a que lluitaren fins morir. La comtessa de Bureta, per la seua banda i pel que sembla, feia avergonyir-se, posant en dubte la seua virilitat, aquells homes que es resistien a oferir-li a Espanya el seu últim alè.³⁵

El discurs patriòtic que proclamava la necessitat del sacrifici radical i immediat per Espanya, en el context de la guerra i de la revolució, podia al meu parer obrir fins i tot una porta al qüestionament de la mateixa forma d'entendre la relació entre els sexes que proposava el discurs liberal: si l'entrega a la nació devia ser absoluta, ¿podia, si la pàtria ho exigia, deixar-se de banda la passivitat que se li assignava al gènere femení?³⁶ La barcelonina Agustina Saragossa podia, en nom de la nació, vestir-se com un home i fer tronar els canons contra els francesos.³⁷ El seu exemple, reproduït també una i una altra vegada en múltiples imatges i poemes que la representaven amb les armes a la mà, podia ser i fou seguit per altres espanyoles. Perquè les dones participaren, i molt, tant en la guerra com en la revolució liberal espanyola. Tant influïnt en l'opinió des de tertúlies com la de Margarita López de Morla al Cadis de les Corts o amb les armes a la mà, com en el cas de la Companyia de Santa Bàrbara (integrada per 120 dones) que participà en la defensa de Girona.³⁸ En tot cas, el discurs liberal prompte s'ocupà de denunciar i minimitzar la participació femenina en la contesa. Fins i tot el caràcter i l'actuació d'Agustina Saragossa foren reinterpretats perquè s'avingueren al model de la dona i mare abnegada i virtuosa.³⁹ Però no era tan fàcil negar ni impedir la presència pública a les dones liberals.

34. Com exposa la mateixa vídua posteriorment a Mendoza: «*Si el débil sexo combatir me veda, / yo alentaré a los míos; yo a tu lado / sabré triunfar o perecer...*»; MARTÍNEZ DE LA ROSA, «*La viuda...*», 264. Quan la causa és perduda ella mateixa es clavarà un punyal i acomplirà així la seua promesa; 275.

35. J. LAWRENCE TONE, «A Dangerous Amazon: Agustina Zaragoza and the Spanish Revolutionary War, 1808-1814», *European History Quarterly* 37-4, 2007, 548-561.

36. Això és el que sembla passà en la major part de les nacions europees en l'època de les guerres contra Napoleó; vegeu K. AASLTESTAD, K. HAGEMANN i J. A. MILLER, «Gender, War and the Nation in the Period of the Revolutionary and Napoleonic Wars: European Perspectives», *European History Quarterly* 37-4, 2007, 501-506.

37. LAWRENCE TONE, «A Dangerous...».

38. ESPIGADO, «Las mujeres...»; J. LAWRENCE TONE, «Spanish Women in the Resistance to Napoleon, 1808-1814», ENDERS i RADCLIFF (eds.), *Constructing...* 259-282. Eixa participació femenina en la contesa era, alhora, utilitzada pel bàndol napoleònic, en la seua pròpia imatgeria bèl·lica, per representar Espanya com un país bàrbar i desordenat, necessitat de la civilització francesa. I. CASTELLS, G. ESPIGADO i M. C. ROMEO (coords.), *Heroínas y patriotas: mujeres de 1808*, Madrid, Càtedra, 2009.

39. LAWRENCE TONE, «A Dangerous...».

Com ha assenyalat María Cruz Romeo, el dilatat període revolucionari espanyol i la necessitat de comptar amb i de mobilitzar a les dones en la causa liberal, deixaren espais per a la seua participació en l'esfera pública, com es tornà a posar de manifest durant el Trienni Liberal. En aquesta ocasió, les Corts es veieren en l'obligació d'impedir mitjançant un nou reglament l'accés de les dones a la tribuna parlamentària, una decisió que protestà públicament un grup encapçalat per Emilia Duguermeus, vídua del general Lacy, qui apel·lava a l'exemple històric d'una altra vídua honorable que s'havia sacrificat per la pàtria: la de Padilla. Amb tot, era possible negociar un espai propi que, fonamentat en el paper que atorgava a les dones el discurs liberal-patriòtic, permeté a algunes d'elles participar més o menys directament en la vida política de la primera meitat del segle XIX.⁴⁰

Crec que en bona mesura això era així perquè, per sobre de la pròpia i particular família, devien lleialtat i sacrifici a una altra de superior, la nacional. Més encara quan es convertien, per la mort del marit, en cap de la unitat domèstica:⁴¹ la condició de vídua (amb la càrrega moral que se li pressuposava, no només des del discurs liberal de la feminitat) podia ser utilitzada estratègicament.⁴² Eixe sembla que fou el cas de la granadina Mariana Pineda qui, probablement, no estava sola. En les seues memòries sobre el regnat de Ferran VII, el marquès de Custine afirmava que corria en la Cort el rumor què el judici i condemna a Mariana Pineda havia tingut un caràcter exemplar: dissuadir les moltes dones que aprofitaven la seua condició per afavorir de formes diverses la causa liberal.⁴³

A mesura que la revolució es *cloïa*, però, els liberalismes espanyols s'ocuparen també de tancar les portes a aquestes vies de participació política femenina que eren ridiculitzades i considerades contra natura.⁴⁴ El discurs de la domesticitat anà imposant-se fins esdevenir hegemònic a l'alçada de la meitat del segle.⁴⁵ El

40. M. C. ROMEO, «Destinos de mujer: esfera pública y políticos liberales», MORANT, *Historia de las mujeres...*, 61-83.

41. Un fenòmen que ja es donava a l'Antic Règim.

42. M. C. ROMEO, «Juana María de la Vega, condesa de Espoz y Mina: Por amor al esposo, por amor a la patria», I. BURDIÉL i M. PÉREZ LEDESMA (coords.), *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*, Madrid, Espasa, 2000, 209-238.

43. A. RODRIGO, *Mariana de Pineda. La lucha de una mujer revolucionaria contra la tiranía absolutista*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2004, p. 152.

44. Vegeu, per exemple, el tipus «La politico-mana», signat per Gabriel García Tassara, dins la col·lecció costumita *Los españoles pintados por sí mismos*, Madrid, Visor, 2002 [1843], vol. 2, pp. 39-47.

45. C. JAGOE, «La misión de la mujer», JAGOE, BLANCO i ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, *La mujer en...*, 21-53. Ha estat la crítica literària feminista la que més ha aprofundit en l'estudi del discurs de la domesticitat; vegeu S. KIRKPATRICK, *Las Románticas: Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, Madrid, Cátedra, 1991; L. CHARNON-DEUTSCH, *Narratives of Desire: Nineteenth-Century Spanish Fiction by Women*, University Park, Pennsylvania, 1994; A. BLANCO, *Escritoras virtuosas: narradoras de la domesticidad en la España isabelina*, Granada, Universidad de Granada, 2001. Per al període posterior, dins de la mateixa tradició, B. A. ALDARACA, *El ángel del hogar: Galdós y la ideología de la domesticidad en España*, Madrid, Visor, 1992; C. JAGOE,

1845 Ventura de la Vega estrenà a Madrid *El hombre de mundo*, una comèdia d'embolics. Don Luis és un calavera (una mena de *don Juan*) que ha estat «domesticat»⁴⁶ per la virtuosa Clara, amb qui s'ha casat i que fa el paper de mare per a la seua germana Emilia. La tornada d'un vell company de corrieres de Luis (anomenat precisament don Juan) i els amors secrets que mantenen Emilia i un jove, Antoñito, provoquen un seguit de malentesos i de gelosies infundades que es resolen finalment de forma favorable per a tots. En l'obra, Ventura de la Vega remarca la funció que a la dona, a Clara, li correspon com a àngel de la llar (empra el terme «àngel» per referir-s'hi en diverses ocasions): virtuosa amant del seu marit i correctora dels seus costums dissipats, encarregada de governar la casa i administrar-la duent els comptes i dirigint els criats, tutora de la seua jove germana en la seua iniciació amorosa... La llar és el seu domini i el que li permetrà al marit dedicar-se en cor i ànima al bé de la pàtria. Ho diu amb eixes paraules Luis quan li explica a un incrèdul Juan les virtuts del matrimoni:

*«todo eso, que yo he probado
cuando como tú vivía,
se borra, Juan, desde el día
en que te miras casado!
Ya por el público bien
te afanas, y en ti rebose,
con el amor de tu esposa,
el de tu patria también.
Y el alma y los ojos fijos
en su porvenir tendrás,
porque esta patria, dirás,
es la patria de mis hijos.»*⁴⁷

Actituds contràries a les de Clara eren mereixedores de mofa i menyspreu. A la revista satírica *La Cotorra* (1846), en què participaven amb pseudònim femení escriptors com ara Josep Maria Bonilla, abundaven les caricatures, epigrames festius i sàtires en què es ridiculitzaven determinats tipus de dona: especialment malparades quedaven les que s'implicaven en política o les que es dedicaven a tasques filosòfiques que es considerava no els corresponien.⁴⁸

Ambiguous Angels: Gender in the Novels of Galdós, Berkeley, University of California Press, 1994. Vegeu també la panoràmica sobre la premsa dedicada al «bell sexe» d'I. JIMÉNEZ MORELL, *La prensa femenina en España (desde sus orígenes a 1868)*, Madrid, Ediciones de La Torre, 1992.

46. Una expressió que empra repetidament l'autor a l'obra.

47. V. DE LA VEGA, *El hombre de mundo* (edició, introducció i notes de José Montero Padilla), Salamanca, Anaya, 1969, 77.

48. Especial atenció els meresqués Gertrudis Gómez de Avellaneda, a qui anomenaven «*mujer hermafrodita*». El títol complet de la publicació, de la que aparegueren 12 números, era *La Cotorra: periódica, vivaracha y coquetueta, por una Sociedad de Literatas de la Corte*.

Això sí, el discurs liberal sobre l'ordenament dels sexes, bastit sobre aquesta premissa comuna, no fou ni únic ni monolític: la discussió oberta o latent sobre el paper que devia ocupar la dona en la nova societat liberal es mantingué al llarg de tot el segle XIX i admeté diferents propostes.⁴⁹ Crec que totes elles derivaven de les funcions diferenciades que cadascú entenia devia exercir la dona al si de la comunitat nacional. Una de les principals atenyia a la seua responsabilitat com a guardianes de l'honor nacional.

Guardianes de l'honor nacional

Les representacions d'Espanya com una honorable i virtuosa matrona servien per difondre i fer comprensible la idea de nació, que esdevenia així una «gran família». Els vincles afectius i de solidaritat entre els seus membres devien ser els mateixos que els existents entre una comunitat de parentesc. Els fills devien estimar i defensar la mare pàtria; especialment en allò relatiu a la seua honorabilitat. La dona esdevenia així, també, la marcadora dels límits (morals) de la família nacional. La transgressió d'eixos límits solia figurar-se en el discurs liberal-patriòtic, com en el cas del quadre d'Asensi Julià, mitjançant un atemptat físic (i sexual) contra una donzella, que simbolitzava també l'atac a la independència i a la llibertat de la pàtria. A aquella se li prescrivia ser la guardiana de l'honor nacional.⁵⁰

En la literatura liberal-patriòtica espanyola la nació fou representada com una comunitat de parentesc.⁵¹ El drama més característic d'aquest tipus a Espanya, escrit i estrenat ja abans de la guerra i dut a escena una i una altra vegada posteriorment, el *Pelayo* de Manuel José Quintana, pot servir-nos d'exemple. Una de les figures clau de la història és Hormesinda, germana de Pelayo i pretesa pel moro Munuza, governador de Gijón. Absent Pelayo de la ciutat asturiana, Hormesinda accedeix a casar-se amb Munuza per protegir el seu poble de la sagrant violència que l'amenaça (fent exercici de les *naturals bondats* del seu sexe). La seua situació es planteja com una renúncia a la pròpia família (i pàtria), un fet que la sumeix en un estat d'angoixa i desesperació que l'acompanyarà al llarg dels cinc actes del drama. El noble Alfonso, contrari a l'enllaç, ho considera una traïció a la pàtria. Una dona espanyola (catòlica i amant de la llibertat) no pot casar-se amb un estranger, que a més és moro i tirà. Protegir el poble no és excusa suficient. De fet, si cal, deuen perir defensant el seu honor i la seua lli-

49. ROMEO, «Destinos de mujer...».

50. Un estudi comparat de diversos casos europeus en A. M. BANTI, *L'onore de la nazione. Identità sessuale e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra*, Torí, Einaudi, 2005.

51. Vegeu, per al cas italià, A. M. BANTI, *La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita*, Milà, Einaudi, 2006. Sobre aquesta literatura a Espanya, vegeu els respectius capítols d'ÁLVAREZ BARRIENTOS, *Se hicieron literatos...*; també ROMERO FERRER, *Las lágrimas...*, 15-62.

bertat. Qualsevol altra eixida és ignominiosa. Quan Pelayo torna a Gijón i s'assabenta de la notícia no dubta a culpar Hormesinda i a rebutjar-la. A la fi, només es redimirà amb la seua família (i pàtria), amb la mort accidental en mans del seu propi germà. La tragèdia es clou amb les següents paraules de Pelayo:

*«Españoles, con sangre de Pelayo
manchada está la cuna que sustenta
vuestra naciente libertad, con sangre
de esos feroces bárbaros es fuerza
lavarla, no haya paz, no haya reposo,
siglos y siglos duren las contiendas.
Viendo estáis mi dolor, mi amargo luto,
pues bien, yo os lo consagro en noble ofrenda,
recibidlo, y la patria desde ahora
mi solo amor, y mi familia sea.»⁵²*

L'Espanya del *Pelayo* de Quintana és així una gran família: una comunitat de sang (un element que vessa copiosament dels textos d'aquesta primera literatura liberal) entre pares de família que viuen independents i en llibertat. En la tragèdia *Lanuza* (1822), del duc de Rivas, el justícia d'Aragó és temptat pels traïdors a abandonar la causa del poble aragonès aprofitant que la seua estimada Elvira és filla de Vargas, general de l'exèrcit de Felip II que vol sotmetre Saragossa. La seua lleialtat cap a la mare pàtria, el seu amor a la seua llibertat, però, s'avantposen a qualsevol altra i preferirà morir al cadafal que guanyar la vida, tot i els precés d'Elvira per aconseguir que es retracte:

*«Si conservar la vida yo intentase
por tu amor, fuera indigno de obtenerlo.
[...]
Respeta la constancia y el denuedo
con que manifestar al orbe todo
sin duda hoy mismo como noble debo,
que los que lidian por la madre patria
y por la libertad, aunque su esfuerzo
el Destino contraste, nunca deben
transigir con los déspotas, muriendo
antes que sucumbir...»⁵³*

El liberalisme romàntic manté, també, la identificació entre despotisme i atemptat contra l'honor femení, que és sublimat. En els fragments del *Pelayo* d'un

52. M. J. QUINTANA, *Pelayo*; ROMERO FERRER, *Las lágrimas...*, 137-198, 198.

53. A. SAAVEDRA, *Lanuza, Obras completas del Duque de Rivas*, II, Madrid, BAE, 1957, 89-122, 118-119.

altre insigne liberal, José de Espronceda, la donzella forçada és Florinda, desitjada pel rei Rodrigo. L'acte tirànic del rei dels gots estarà a l'origen de la maledicció que caurà sobre la seua pàtria en forma d'invasió mora de la península.⁵⁴ El 1831 el mateix autor escrigué un drama històric de caràcter també clarament liberal: *Blanca de Borbón*.⁵⁵ La tragèdia està ambientada en l'època del tirà Pedro el Cruel de Castella, qui seduït per la seua favorita María de Padilla⁵⁶ manté reclosa a la seua muller i reina legítima, Blanca de Borbó. La pèrfida María tem que el rei torne a estimar la virtuosa Blanca (arquetip de la feminitat romàntica), així que intenta fer el possible per causar la seua mort. Per la seua banda, el germà del rei, Enrique de Trastámara i altres cavallers, preocupats per la situació tirànica a què sotmet el rei a la pàtria i que és simbolitzada per la humiliant situació en què es troba la reina i per la forma com és tractada, s'alcen conjuntament amb el poble contra el monarca al crit de «*salvar a Blanca o perecer*»,⁵⁷ però fracassen. A la fi, tot i els intents d'Enrique per salvar-la, Blanca mor a mans del malvat moro Abenfarax, de qui se servix Pedro el Cruel. Enrique jurarà després d'això no deixar l'espasa fins haver aconseguit consumir la seua venjança.

El cas de la reina virtuosa que protagonitza la tragèdia d'Espronceda⁵⁸ ens pot servir per reflexionar sobre altres derives a Espanya de la vinculació establerta pel discurs liberal entre dones i honor nacional: les que atenyen, per exemple, a la presència de dues d'elles, durant les dècades centrals del segle XIX, al més amunt de l'edifici polític. El món de la política *nacional* fou travessat, també des del principi, per determinacions de gènere. El liberalisme exigia a aquells homes que s'ocupaven del bé de la pàtria una conducta domèstica exemplar: qui no era capaç de dirigir com calia la seua casa, com havia de governar la nació sencera? A més, se suposava que el seu comportament públic era reflex de la seua moralitat privada.⁵⁹ ¿Què ocorria, doncs, quan al capdavant de l'Estat es trobava una figura femenina, una reina, com a l'Espanya isabelina o a l'Anglaterra victoriana? Com ha assenyalat Isabel Burdiel, de forma similar als països del seu entorn europeu, el liberalisme espanyol identificà la nació amb la continuïtat his-

54. J. ESPRONCEDA, *Ensayo épico. Fragmentos de un poema titulado El Pelayo, Obras completas* (edició, introducció i notes de Diego Martínez Torrón), Madrid, Cátedra, 2006, 131-135.

55. ESPRONCEDA, *Blanca de Borbón, Obras...*, 763-831. Sobre l'autor romàntic, vegeu R. MARRAST, *José de Espronceda y su tiempo. Literatura, sociedad y política en tiempos del romanticismo*, Barcelona, Crítica, 1989. Per al teatre espanyol del segle XIX, D. T. GIES, *El teatro en la España del siglo XIX*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; aquest autor assenyalava que a les dècades centrals del segle XIX l'espai central en el qual es discutiren les identitats fou el teatre, «Spanish Theater and the Discourse of Self-Definition», *Revista de Estudios Hispánicos* 34, 2000, 433-442.

56. Personatge històric del segle XIV que res té a veure amb la muller del comuner Juan de Padilla, del segle XVI.

57. ESPRONCEDA, *Blanca de Borbón, Obras...*, p. 813.

58. Que no és únic, apareix en altres ocasions com ara en la *Blanca de Castilla* d'Àngel de Saavedra, duc de Rivas, o en altres de les novel·les històriques més significatives dels anys 1830.

59. P. JOYCE, *Democratic Subjects: The «Self» and the «Social» in Nineteenth-Century England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

tòrica de la monarquia. Intentà convertir-la en símbol de la nació i, alhora, en instància tutelar de la substitució del vell ordre pel nou. Un projecte que passava, principalment, per la transformació radical del caràcter de la institució: de cort aristocràtica i absolutista devia passar a convertir-se en família virtuosa, model de moralitat, autocontrol, raó i mèrit. Ni tan sols la reina, per tant, escapava al nou model de feminitat dels liberalismes europeus. De fet, l'afectava especialment en haver de carregar amb la responsabilitat de simbolitzar la família nacional. La vida privada dels monarques (especialment si eren dones) restà oberta a l'escrutini públic, la seua honorabilitat esdevingué la de la nació que representaven: en el cas espanyol, el comportament desordenat de Maria Cristina i Isabel II contribuï notablement a desacreditar la institució monàrquica. Com ha demostrat Isabel Burdiel, a diferència de la seua homòloga anglesa, la monarquia espanyola no va estar capaç d'adaptar-se al que la nova societat liberal requeria, un fenomen que fou cabdal en la història política espanyola del segle XIX.⁶⁰

Marcadores de modernitat, benefactores i civilitzadores de costums

La prescripció de la virtut no només afectava la reina, si bé sens dubte fou la seua víctima més il·lustre. Per als liberals, l'estat moral de la nació sencera depenia del comportament de les seues dones. Al llarg del segle XIX, de fet, els autors europeus feren del seu estat un element central en la valoració del grau de civilització de cadascuna de les nacions.⁶¹ Una nació «moderna» es caracteritzava per atorgar un cert espai d'igualtat a la dona (en la seua vida conjugal) a través de la sublimació de la seua condició com a «àngel de la llar», així com per una certa presència pública derivada també d'aquesta condició. El seu contramodel, tan temut com desitjat pels liberals europeus, era l'odalisca de l'harem oriental: esclava, reclosa i sexualment incontrolable.⁶² En el cas espanyol, al meu parer, es produí en relació amb eixe procés un fet característic en què, novament, entren en relació els discursos del gènere i els de la nació.⁶³ El mite romàntic europeu representà Espanya (i especialment les seues dones) de forma orientaltzada. La promíscua gitana *Carmen*, de Prósper Mérimée, esdevingué el símbol mundial de «la nació romàntica per excel·lència», la que s'estenia més enllà dels

60. Seguisc, en aquest apartat, a BURDIEL, *Isabel II...*; vegeu també, S. L. MILLER, «Liberty, Honor, Order: Gender and Political Discourse in Nineteenth-Century Spain», ENDERS i RADCLIFF (eds.), *Constructing...*, 233-257.

61. J. MALECKOVÁ, «Women in Perceptions of Uneven Development», M. HROCH i L. KLUŠÁKOVÁ (eds.), *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Development in European History*, Praga, FFUK, 1996, 143-156.

62. Juntament amb el de la dona cortesana «tradicional», que compartia molts dels trets negatius de la dona oriental.

63. Fenòmens similars es donaren a altres països del sud europeu, sobre els quals s'insistia estereotipadament en el seu desordre sexual; vegeu per al cas italià, R. BIZZOCCHI, «Cicisbei. La morale italiana», *Storica* 3, 1997, 63-90.

Pirineus.⁶⁴ La imatge europea d'Espanya l'excloïa d'Europa i de la modernitat. Una de les proves que s'aportaven a una afirmació tan contundent era la immoralitat d'unes dones que mantenien molts dels trets de les seues avantpassades musulmanes.

No és d'estranyar que tal imatge fora rebatuda d'immediat (o millor, negociada) pels autors espanyols des del segon quart del segle XIX, que en fer-ho insistien en el model femení de la domesticitat. Tot un gènere literari espanyol, el costumisme romàntic, ha estat lligat pels seus especialistes, de fet, a aquesta voluntat reivindicativa.⁶⁵ Eixe és l'objecte, també, de *María o la hija de un jornalero*, novel·la per entregues del republicà vinarossenc Wenceslau Ayguals de Izco que se situa a cavall entre la novel·la social, l'anticlerical i la de costums contemporanis.⁶⁶ Si per alguna cosa es distingí Ayguals en la seua dilatada tasca com a escriptor, editor i periodista fou per la seua obsessió, parafrasejant-lo a ell mateix, per «defensar la civilització espanyola dels ultratges estrangers». Així ho afirmava en la dedicatòria de la novel·la a l'escriptor francès Eugène Sue. Es queixava que per a molts estrangers

*«en España no hay más que manolos y manolas; que desde la pobre verdulera hasta la marquesa más encopetada, llevan todas las mujeres en la liga su navaja de Albacete, que tanto en las tabernas de Lavapiés como en los salones de la aristocracia, no se baila más que el bolero, la cachucha y el fandango; que las señoras fuman su cigarrillo de papel, y que los hombres somos todos toreros y matachines de capa parda, trabuco y sombrero calañés.»*⁶⁷

L'obra, que tingué un gran èxit (nou edicions espanyoles entre 1845 i 1849), fou traduïda al francès, l'italià, el belga, l'alemany i el portuguès. En tots els casos com a *Maria l'espanyola o la víctima d'un frare*. Al meu parer, amb aquest títol l'autor sintetitzava allò que volia transmetre al lector estranger: Espanya, encarnada simbòlicament en la figura de María, havia estat la víctima secular de

64. He desenvolupat açò a X. ANDREU, «La mirada de Carmen. El mite oriental d'Espanya i la identitat nacional», *Afers* 48, 2004, 347-367.

65. J. F. MONTESINOS, *Costumbrismo y novela. Hacia el redescubrimiento de la realidad española*, Madrid, Castalia, 1983; J. MARCO, «El costumbrismo como reacción», A. GONZÁLEZ TROYANO (dir.), *La imagen de Andalucía en los viajeros románticos y homenaje a Gerald Brenan*, Màlaga, Diputación Provincial, 1987, 125-139; J. ÁLVAREZ BARRIENTOS i A. ROMERO FERRER (eds.), *Costumbrismo andaluz*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1998. Sobre la influència del mite romàntic d'Espanya en la construcció de la identitat nacional espanyola a les dècades centrals del segle XIX, X. ANDREU: «*¡Cosas de España!* Nación liberal y estereotipo romántico a mediados del siglo XIX», *Alcores* 7 (2009), 39-61.

66. Sobre Ayguals i la seua saga de María, vegeu S. BAULO, *La trilogie romanesque de Ayguals de Izco. Le roman populaire en Espagne au milieu du XIXe siècle*, París, Presses Universitaires du Septentrion, 1999.

67. W. AYGUALS DE IZCO, *María o la hija de un jornalero*, Madrid, Sociedad Literaria, 1845-1846, vol. 1, 5-6.

l'Església i del despotisme monàrquic. El seu estat de postració no obeïa al *caràcter nacional*, intrínsec, dels seus pobladors. Enfront de les injurioses imatges del poble espanyol dels viatgers i dels autors romàntics (Dumas, Gauthier, Ford i tants d'altres), que semblaven trobar-hi només gitanes i bandolers, en presentava un altre d'honorat, virtuós i treballador com Anselmo *el arrojado* (pare de María) i preparat per lluitar per la seua llibertat i honor com Luis de Mendoza (el seu futur marit). Quan açò darrer s'aconseguís, res no impediria que Espanya tornés a posar-se a l'alçada de les nacions europees donat que el seu endarreriment era només «material», no «moral». De nou, per tant, trobem la nació espanyola simbolitzada en una dona, la virtuosa (i, per tant, plenament «moderna») María, que esdevé guardiana del seu honor i cor de la família nacional.

Acceptar i sol·licitar la «modernitat» per a la nació espanyola implicava obrir, també, un espai d'intervenció femenina en l'esfera pública. El mateix discurs liberal de la feminitat atribuïa un seguit de característiques *naturals* a les dones que les feien especialment adients per a actuar en diversos àmbits de la societat.⁶⁸ Si la nació era una gran família, a les seues dones se'ls podia encomanar una determinada funció tutelar derivada de la seua funció a dins d'aquella. La seua *natural* inclinació cap a l'amor, la religió, el sentiment... els obrien àmbits en què posar-la en pràctica al servei de la nació. En una societat no igualitària (i que no pretenia ser-ho) i patrícia com la liberal, l'alleujament de les diferències socials quedava en mans dels particulars a través de la caritat o la beneficència: camps en què s'esperava que les dones (benestants, s'entén) feren un paper fonamental. Eixa és la funció que ocuparà a algunes de les protagonistes de la novel·la d'Ayguals de Izco, com ara la baronessa del Lago. A *La marquesa de Bellaflor*, elevada ja María en la seua posició social, dedica tot el seu temps a advocar per la reforma humanitària de les presons o per la creació d'hospicis i cases d'acolliment per als més desfavorits, o duent a terme tot tipus d'accions benèfiques i caritatives...⁶⁹ D'altra banda, eixa funció tutelar femenina sobre les classes populars era entesa també com una funció moralitzadora: a través del seu exemple i els seus esforços humanitaris, aquells sectors del poble baix que es comportaven com a bàrbars acabarien esdevenint poble virtuós, honorat i treballador.⁷⁰

No hi ha dubte que l'espai obert a les dones per a participar en l'esfera pública des del discurs liberal fou ocupat. El mateix Ayguals omplí algunes de les pàgines de les seues entregues fent conèixer i celebrant l'aparició d'una Junta de Beneficència a Madrid integrada per dones (de la qual fins i tot transcriu els

68. Per exemple, pel que feia a l'aparició d'una subjectivitat femenina pròpia o a formes «femenines» d'expressió literària, vegeu els treballs de les autores de la cita 40.

69. Aquest tipus de plantejaments són continuats, poden servir d'exemple AYGUALS, *María o la hija...*, vol. 1, 301-307, 349-362 i vol. 2, 91-97.

70. A banda de malfeiners, prostitutes i tot una caterva de personatges marginals que són redimits i «civilitzats» per l'exemple i la virtut de María, em sembla especialment significatiu, per les vinculacions «colonials», el cas del negre Tomás, que passa de ser un salvatge irracional al més fidel i lleial dels criats; AYGUALS, *María o la hija...*, vol. 1, 277-294.

estatuts), atribuint-se el mèrit d'haver-la inspirat i animant a altres subscriptores a seguir el seu exemple. Totes elles, com argumentava, eren mostres de l'estat de civilització al qual havia arribat la nació espanyola, i que l'equiparaven amb la resta de països europeus.⁷¹ Fou des d'ací, apel·lant a la seua *natural* condició femenina, des d'on algunes dones pogueren forçar els límits i ampliar el seu marge d'intervenció en la societat espanyola del segle XIX.⁷²

Reproductores culturales de la nació liberal

Per al liberalisme del segle XIX era la família la unitat fonamental des de la qual s'havien de formar els nous espanyols. La intervenció estatal en la vida familiar, en l'esfera domèstica, devia ser mínima. La preocupació educativa liberal passava per la formació (nacional) d'unes elits dirigits (masculines) que havien de conduir el país en el futur.⁷³ La càrrega del que podríem anomenar «educació sentimental» en les tradicions nacionals dels joves espanyols requeria en les mares de família, que tenien en ella un dels seus deures principals. La manca d'activitat legislativa de l'Estat liberal en l'àmbit educatiu en la primera meitat del segle XIX, potser fora resultat de la pròpia forma com entenien les nacions i la seua reproducció els liberalismes vuitcentistes. Així ocorregué, per exemple, en el cas britànic, on la nacionalització de les masses a través de l'educació pública no es plantejà fins molt avançat el segle XIX.⁷⁴

La dona, com a nucli de la llar, tenia l'obligació de transmetre als fills els valors i les costums nacionals, d'infondre'ls el seu *caràcter* peculiar. Fer-ne deixadesa, interrompre la cadena històrica que unia el passat amb el futur, posaria en perill la nació mateixa. És per això, crec, pel que foren tantes les planes d'autors liberals dedicades a la «qüestió de la dona» en què s'insistia en la seua formació com a mare i s'encarava la necessitat d'impedir la seua corrupció moral: amenaçades com es trobaven per un luxe i una moda percebuts i sovint representats com a estrangers.

El 30 de novembre de 1832, el progressista Mariano José de Larra publicà a *El Pobrecito Hablador* un article costumista, «El casarse pronto y mal», en què advertia dels perills de la mala educació dels fills per l'afrancesament dels costums. La seua germana, explicava en l'article «*el Bachiller*», havia rebut una edu-

71. AYGUALS, *María o la hija...*, 308-319.

72. El cas més conegut fou el de Concepción Arenal. Vegeu, M. C. ROMEO, «Concepción Arenal: reformar la sociedad desde los márgenes», M. PÉREZ LEDESMA i I. BURDIEL, *Liberales eminentes*, Madrid, Marcial Pons, 2008, 213-243.

73. Amb la conseqüent exclusió de la instrucció pública de les dones o, en el millor dels casos, la reducció de la mateixa a preparar mares de família virtuoses, A. FERNÁNDEZ VALENCIA, «La educación de las niñas: ideas, proyectos y realidades», MORANT (dir.), *Historia de...*, 427-453.

74. S. HEATHORN, *For Home, Country, and Race: Constructing Gender, Class, and Englishness in the Elementary School, 1880-1914*, Toronto, University of Toronto Press, 2000, 3-23.

cació d'aquelles en què es resava diàriament el rosari i en què «*andaba señor padre, que entonces no se llamaba papá, con la mano más besada que reliquia vieja*». Després «*vinieron los franceses*» i «*no hizo falta mucha comunicación con algunos oficiales de la guardia imperial para echar de ver que si aquel modo de vivir era sencillo y arreglado, no era sin embargo el más divertido*». El resultat és que s'aficionà la germana als costums francesos (fins al punt que renuncià als seus, dels quals malparlà des d'eixe moment; fins i tot emigrà a l'altre costat dels Pirineus acabada la guerra) i, «*como quiera que esta débil humanidad nunca sepa detenerse en el justo medio*», passà d'un extrem a l'altre: decidí educar el seu fill (a qui anomenà Augusto) deixant-lo llegir «*sin orden ni método cuanto libro le viniese a las manos*» i sense tindre en compte per a res la religió. El resultat, de nou i tornats mare i fill a Espanya, fou la formació d'un veritable petimetre. Enamorat d'una jove «*muy bien educada también, la cual es verdad que no sabía gobernar una casa, pero se embaulaba en el cuerpo en sus ratos perdidos, que eran para ella todos los días, una novela sentimental*», es casaren contra la voluntat dels pares i acabaren formant una família en què ningú dels seus membres no fou mai feliç i que tingué un final tràgic: adulteris, suïcidis i bogeria. En la conclusió que acompanyava al text, Larra declarava que la seua intenció havia estat, en tractar el tema de la instrucció dels joves, «*persuadir a todos los españoles que debemos tomar del extranjero lo bueno, y no lo malo [...]. Religión verdadera, bien entendida, virtudes, energía, amor al orden, aplicación a lo útil, y menos desprecio de muchas cualidades buenas que nos distinguen aun de otras naciones, son en el día las cosas que más nos pueden aprovechar*».⁷⁵

La preocupació era comuna a totes les famílies liberals. El 13 de desembre de 1837, el moderat Ramón de Mesonero Romanos signava al *Semanario Pintoresco Español* un article de costums en què deixava assentada una premissa ja àmpliament compartida: «*las mujeres [...] son las que forman las costumbres, así como los hombres hacen las leyes*».⁷⁶ Tot seguit passava a narrar la vida fictícia de Doña Dorotea Ventosa i la seua descendència, un relat que li servia per exposar quina hauria estat l'evolució dels costums espanyols des de la fi del segle XVIII (quan Espanya encara no era «*una nación traducida*»). Dorotea fou educada en l'obediència estricta als pares i, posteriorment, al marit, qui exercí sobre ella un «*amor tiránico*», reclosa a la llar i duent una vida quasi conventual. Mort el marit es deixà dur per les noves oportunitats que li oferia una major llibertat: començà a participar de la vida social i a oblidar l'educació de la seua filla Margarita. Deixada caure sense protecció enmig d'una societat dissipada i bulliciosa, aquesta començà a llegir novel·les estrangeres i acabà casant-se «romànticament» amb un petimetre sense mèrit, qui la deixà abandonar-se als capricis de la moda. Quan,

75. M. J. LARRA, «El casarse pronto y mal», *Artículos* (edició, introducció i notes d'Enrique Rubio), Cátedra, Madrid, 2001, 163-176.

76. R. MESONERO ROMANOS, «Antes, ahora y después», *Escenas y tipos matritenses*, Madrid, Cátedra, 1993, 332-351, 332-333.

al cap d'uns anys, es convertí en mare, «*la voz de la naturaleza se ahogó en su pecho, y el eco de la moda resonó en los más recónditos secretos de su corazón*»: s'oblidà d'educar uns fills que cedí a una mare de lloguer que els malcrià. La família es convertí en un drama modern, ja que «*no había unidad de acción*», cadascú anava a la seua. Els fills pràcticament desconeixien el pares: Arturo es convertí en un jove fatu i presumit, xerraire i busca-raons, un veritable petimetre «*que saludaba en francés, cantaba en italiano, y escribía a la inglesa*»; Carolina esdevingué una xiqueta mimada, formada en l'escola dels fulletons romàntics amb els seus verins, segrests i passions exaltades. Entre l'educació casi conventual que havia rebut l'àvia i la dels seus néts, s'havia perdut pel mig el model que Mesonero desitjava per a les dones espanyoles: el de l'àngel de la llar. Una dona virtuosa, amant del seu marit, a qui havia d'entregar-se a cor i ànima, i instructora dels seus fills (un model que poc diferia del que demanava Larra). Lligat amb eixe model, associat, a la mare ideal se li atribuïa també una altra funció: protegir el caràcter i valors nacionals espanyols, amenaçats com estaven per la corrupció de costums foranes. Ho mostraven la conducta i l'afectació amb què es conduïen Arturo i Carolina (batejats amb noms propis de fulletons francesos). La por a la «desnaturalització», a l'abandó dels costums propis per altres estrangers, i el paper clau que en el fenomen tenien les mares espanyoles, fou un dels *leitmotiv* de la literatura peninsular durant les dècades centrals del segle XIX i, de fet, un dels factors que expliquen el nacionalisme del període.⁷⁷

La literatura costumista, amb la ridiculització d'un seguit de personatges com ara els «elegants» o les «coquetes» (sempre afrancesats i sempre corrompudes per la lectura de novel·les romàntiques), s'ocuparen d'intentar corregir la situació.⁷⁸ També un republicà com Ayguals insistí recurrentment a censurar les coquetes, les que es deixaven seduir per la moda (estrangera) i les que abandonaven anti-naturalment la criança dels seus fills (que venien a ser totes la mateixa cosa).⁷⁹ En el seu cas acusava especialment de la corrupció dels costums a les pràctiques afrancesades introduïdes pels aristòcrates:

«desgraciadamente abundan entre ese enjambre de monigotes de oropel que compone la mayoría de lo que la preocupación entiende por aristocracia, distinguidos personajes que derrochan el oro para dar a sus hijos lo que ellos califican de educación esmerada, y consiste en hacerles pasar a un colegio de Francia para que olviden

77. ANDREU, «*¡Cosas de...*».

78. La presència d'aquests figures en la literatura costumista dels anys 1830 i 1840 és abundant. Per exemple, en comèdies de Bretón de los Herreros com *Una de tantas* (1837) o *Un aviso a las coquetas* (1844). Vegeu, des d'una perspectiva d'història sociocultural, N. VALIS, *The Culture of Cursilería: Bad Taste, Kitsch, and Class in Modern Spain*, Durham, Duke University Press, 2002, 31-76.

79. Era el cas de la modista Dolorcitas; «Historia de la modista Dolorcitas», *El Fandango*, 15 d'octubre de 1846, 353-357, i 15 de novembre de 1846, 370-37; o del xiquet i la xiqueta de la caricatura «De elegancia, bien. ¿Y de instrucción?», 15 d'octubre de 1846, 368.

*el español, y regresen a su país para zaherirle, haciendo ostentación de amanerados y ridículos modales.*⁸⁰

Educadores de patriotes

Però no totes les famílies liberals entenien igualment el paper de la dona com a reproductora de la nació. Ja durant el Trienni Liberal s'havia debatut sobre la necessitat que la dona havia d'ocupar-se també (que no alternativament) d'educar en els principis liberals els futurs ciutadans, la qual cosa obria un cert espai per a la instrucció femenina en certs aspectes polítics.⁸¹ Tot i que no es fàcil establir línies de distinció clares entre uns grups liberals i uns altres, sembla que aquests plantejaments s'anaren identificant, amb el temps, amb les posicions més avançades. Estranys companys de viatge del moderantisme en la seua dura oposició a Espartero durant la darrera fase del trienni progressista,⁸² els grups més radicals miraren els anys quaranta de refer els ponts enderrocats amb el progressisme i de mantenir viva la flama de la revolució. Per fer-ho, i després de comprovar que el poble no els seguiria només pel fet de presentar-se com els seus portantveus, els calia la participació activa d'unes dones (mares) cap a les quals dirigiren bona part de la seua propaganda política.

El juliol de 1844 aparegué el primer número de la revista *El Tocador. Gacetín del bello sexo*. S'obria amb un article del conegut demòcrata i republicà català Antoni Ribot i Fontseré dirigit a les lectores i amb el títol «Educación», que començava amb unes paraules que ens resulten ja conegudes:

*«Decir que la muger ejerce en la sociedad una poderosa influencia, es una vulgaridad repetida todos los días, es hacerse eco de una verdad conocida de todo el mundo, evidente, palpable, que no se presta al examen ni a la discusión, y que puede presentarse como un axioma lo mismo a las inteligencias más elevadas que a los entendimientos más obtusos, sin acompañarla de ninguna prueba, porque no hay ninguna que pueda evidenciarla más de lo que lo está ella por sí sola.»*⁸³

El caràcter, com escrivia citant Aimé-Martin, es formava a partir de les impressions rebudes en els primers anys de la infantesa i a través de la «divinitat» encarregada de proporcionar-les: la mare. Però tot i ser una idea tan acceptada i reconeguda, es queixava Ribot, no es tenia suficientment en compte la

80. W. AYGUALS DE IZCO, *La Marquesa de Bellaflor o el niño de la Inclusa*, Madrid, Sociedad Literaria, 1846, 406-407.

81. ROMEO, «Destinos de...».

82. F. PEYROU, *El republicanismo popular en España 1840-1843*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 2002.

83. A. RIBOT, «Educación», *El Tocador*, 14-VII-1844.

seua importància i les conseqüències que se'n derivaven per a la humanitat, per a la religió i per a la pàtria. Per eixa raó dedicà no només l'article inicial, sinó bona part dels que escrigué per a la revista a aquesta matèria: el primer de tots els passos havia d'ésser educar les mares, una veritat que havia oblidat fins i tot el mateix Rousseau en el seu *Emili* (a qui, no obstant això, reconeix com el seu gran referent). Si com el ginebrí havia afirmat «*reformando la educación de la juventud se conseguiría reformar la humanidad*», altres pensadors havien donat un pas endavant en assenyalar que «*reformando la educación de las mugeres [sic] para que lleguen a ser buenas madres de familia se conseguiría reformar la juventud*». Amb un llenguatge farcit de referències religioses, com era propi d'un admirador de Lamennais i del radicalisme liberal espanyol en el seu conjunt,⁸⁴ Ribot encomanava a les mares curar «*el cáncer que corroe la sociedad presente*». I, amb això, millorar la situació de la nació sencera. De fet, afirmava que l'analogia de caràcters amb que es distingien els individus d'una família, d'una província i d'una nació es devia en bona mesura a «*la analogía de educación que en cada familia, en cada provincia y en cada nación reciben los individuos que la forman*».⁸⁵ La funció principal de la bona mare, segons Ribot, és infondre en els joves un esperit religiós (de fraternitat) i l'amor patriòtic (d'entrega al bé comú):⁸⁶ «*Por grandes que sean los sacrificios a que nos obliga el amor a nuestros semejantes, sin este amor no hay felicidad posible. Sin este amor el individuo vive solo enmedio [sic] de la multitud, proscrito enmedio [sic] de la sociedad*».⁸⁷

No s'especificava, però, com havia d'educar una mare els seus fills en els valors patriòtics. D'això s'encarregà, en part, Ayguals de Izco en la seua trilogia fulletonesca que s'havia iniciat amb *María o la hija de un jornalero*. A les seues novel·les, escrites en un estil directe i d'agitació, el lector espanyol podia llegir que el futur del país depenia de l'eradicació de les forces de la reacció i del triomf de la llibertat i de la democràcia. Però també, i és el que m'interessa tractar ací, quin paper ocupava en el procés a les dones, lectores potencials de la novel·la. Si la filla d'un jornalero havia estat capaç de superar mil obstacles i conservar el seu honor, havia estat gràcies a la bona educació que havia rebut al si d'una llar modesta, com se'ns recorda una i altra vegada. ¿Quins eren els elements fonamentals d'eixa educació? En primer lloc, la virtut, que havia quedat inscrita al seu cor com l'únic ídol que mereixia veneració i en base a la qual jutjava les persones que la rodejaven (foren aristòcrates de llarg llinatge o membres dels més humils dels estrats populars). En segon lloc, l'estima a la seua pàtria, que passava tant per l'amor a la seua llibertat com per la defensa de les seues

84. Vegeu G. BARNOSELL, «Entre el liberalismo y el saint-simonismo: J. Andrew de Covert-Spring», M. SUÁREZ (ed.), *Utopías, quimeras y desencantos. El universo utópico en la España liberal*, Santander, Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2008, 113-157.

85. RIBOT, «De la educación del niño», *El Tocado*, 21 de juliol de 1844.

86. *El Tocado*, 3 d'octubre de 1844. Això sí, sense que aquests deriven en vicis: fanatisme religiós o patriotisme mal entès.

87. *El Tocado*, 17 d'octubre de 1844.

glòries i el manteniment dels seus costums. Per aconseguir tot això, calia que la dona rebés primer algun tipus d'instrucció: per exemple, «*estudiando en ese tesoro de libros españoles, minas inagotables de profunda sabiduría, que las demás naciones han querido explotar para calumniarnos después*».⁸⁸

Ayguals reconeixia així que les dones, davant la funció *nacional* a què es veien *naturalment* obligades, devien formar-se amb l'estudi d'un seguit de llibres espanyols que els permetrien obtenir els coneixements necessaris per inspirar als seus fills els necessaris sentiments patriòtics. De fet, no servien a tal propòsit les seues novel·les? En cap cas no planteja la possibilitat que la dona participe de la vida política, més bé tot el contrari; ara bé, li reconeix implícitament, i en nom de la nació, una determinada forma (indirecta) de participació política a través de la formació dels futurs ciutadans.

Conclusions

Com he intentat demostrar al llarg del text, les distincions de gènere estigueren presents de formes múltiples en els discursos liberals sobre la nació de la primera meitat del segle XIX. Introduir i analitzar la variable de gènere d'aquests discursos no consisteix a *il·luminar* un aspecte *més* dels mateixos, a afegir un apèndix a la seua història *general*, sinó a replantejar-los en la seua totalitat, perquè no hi ha cap discurs sobre la nació que no estiga travessat per eixa variable. És per això que l'anàlisi del gènere ha de ser sempre transversal a l'estudi de les nacions i dels nacionalismes. En el mateix sentit, crec que tampoc no hi hagué, a l'Europa liberal, cap discurs sobre la feminitat i la masculinitat que no estigués igualment marcat i inserit dins de determinades preocupacions *nacionals*. Si és necessari pensar el gènere per estudiar nacions, potser pensar nacions ens ajude també a comprendre les formes com foren definits els papers diferenciats que havien de fer homes i dones en les societats liberals. En aquest sentit, i tot i que només s'ha plantejat el problema de forma general, crec que queda especialment clara la necessitat de trencar una dicotomia entre públic/privat que més que aclarir, complica l'anàlisi de les formes diverses com homes i dones intervingueren i actuaren com a subjectes històrics en la primera meitat del segle XIX i més enllà.

Al mateix temps, crec que resten oberts molts camins per a aprofundir en línies d'anàlisi que ací només s'han plantejat. Si sembla clar que els liberals empraren una figura femenina per simbolitzar Espanya, està per fer un estudi més sistemàtic sobre les formes com ho feren. Un estudi que tinga en compte un seguit de materials que fins ara han estat poc utilitzats pels historiadors de la nació i del nacionalisme espanyols. Quins elements compartí eixa representació amb altres figures femenines *nacionals*? En quins se'n diferencià? Les diverses

88. AYGUALS, *La Marquesa...*, 406-407.

formes de representar la matrona amb el lleó als peus, obeeixen a projectes liberals diferenciats? Com influí la presència en el tron d'una reina suposadament «innocent» (i que resultà no ser-ho tant) en la representació simbòlica femenina d'Espanya?

Poden fer-se preguntes similars en relació amb altres aspectes que s'han abordat superficialment en aquest article: si bé tots els liberalismes imaginaren la nació com una comunitat de parentesc i atribuïren a les dones el paper correlatiu que els pertocava al si de la família nacional, la diferent forma que tingueren de pensar la nació unes i unes altres cultures polítiques liberals implicà també formes diferenciades (per a homes i per a dones) d'actuar en benefici de la comunitat nacional. Caldria incidir en les diferències, perquè foren sens dubte importants per als subjectes històrics que hagueren de definir-se i construir la seua identitat en relació amb els discursos que els interpel·laven. En aquest sentit, estudis de cas sobre individus concrets des d'aquestes perspectives ens ajudarien també a conèixer millor aquells processos. Per últim, seria molt interessant vincular i comparar els diversos discursos sobre la nació i sobre la feminitat i la masculinitat dels liberals amb aquells d'altres cultures polítiques que no ho eren i que també estaven presents en l'esfera pública espanyola d'aquells anys, com ara els propis dels tradicionalistes o dels primers socialistes. Quins elements tingueren en comú i en quins es diferenciaren? Com es definiren els uns respecte als altres?

Al meu parer, intentar respondre aquestes i altres preguntes ens servirà per conèixer no només mitjançant quins mecanismes començà a imaginar-se la nació espanyola contemporània, sinó també de quina forma fou imaginada. Ens permetrà entendre amb més complexitat com afectaren les transformacions introduïdes pel liberalisme els homes i les dones que les visqueren i que les protagonitzaren. I ens ajudarà a embastar quins foren els perfils que definiren les diverses cultures polítiques liberals del segle XIX.